

Οι έρευνες για τη θρησκευτικότητα στη σύγχρονη Ελλάδα.

Επιστημολογικά προλεγόμενα

Λέκτορας Χ.Ν. Τσιρώνης

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

...κι άνοιξες τὰ μεγάλα σου τὰ μάτια κοιτάζοντας
τὸν ἀρχάγγελο νὰ γυμνάζεται μὲ μία πύρινη ρομφαία-
«Άνεξήγητο» εἶπες «άνεξήγητο»
δὲν καταλαβαίνω τοὺς ἀνθρώπους...
Γ. Σεφέρης, Διάλειμμα χαράς

Η σχέση των Ελλήνων και γενικότερα η σχέση των ανθρώπων με τη θρησκεία είναι πυκνή, δυναμική και δυσερμήνευτη. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η σχέση έθελξε από νωρίς το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών. Η έρευνα εστιάστηκε κυρίως στην προσπάθεια να καταγραφεί ερμηνευτικά η κοινωνική λειτουργία των διαφόρων μορφών θρησκευτικότητας, των τύπων θρησκευτικής έκφρασης αλλά και να κατανοηθεί η κοινωνική εμπειρία της συμμετοχής σε μια θρησκευτική κοινότητα.

Τις τελευταίες δεκαετίες διενεργήθηκαν σε αυτό το πεδίο σημαντικές έρευνες σε τοπικό και διεθνές επίπεδο που πρόσφεραν αξιοσημείωτα στοιχεία για την πληρέστερη κατανόηση των κοινωνικών εκφράσεων του θρησκευτικού βίου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα ερευνητικά δεδομένα δεν επιτρέπουν γενικεύσεις, θρηνωδίες ή πανηγυρισμούς ούτε στον εκκλησιαστικό χώρο ούτε και έξω από αυτόν, καθώς περιγράφουν έναν κόσμο πλουραλιστικό που μετασχηματίζεται με ραγδαίους ρυθμούς και επιτρέπει την ανάδειξη ποικίλων αντιφάσεων και αμφισημιών.

Η αμφισημία εμπεδώνεται στον καθημερινό βίο καθώς λαμβάνουν χώρα – συχνά με αταξινόμητο και ανοικονόμητο τρόπο για τον απλό πολίτη- «μια σειρά από καινοφανείς και αλληλοεπικαλυπτόμενες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές πτυχές αλλαγών και μεταρρυθμίσεων»¹. Ο Giddens επισημαίνει αυτές τις αλλαγές και τις εντάσσει σε έναν ευρύτερο κοινωνικό μετασχηματισμό που συνδέεται με τον

¹ Χ. Τσιρώνης, «Παγκοσμιοποίηση: εννοιολογική αμφισημία και κοινωνική αμφιταλάντευση. Οι κοινωνικές προκλήσεις για τις ευρωπαϊκές Εκκλησίες», στο: Π. Καλαϊτζίδης (εποπ. ύλης), *Βιβλική θεολογία της απελευθέρωσης, Πατερική Θεολογία και αμφισημίες της νεωτερικότητας*, Αθήνα: Ίνδικτος 2012, σελ. 169-194 [εδώ σελ. 169].

αστισμό, την ανάδυση της Ύστερης Νεωτερικότητας και τις αναταράξεις σε ηθικό και υπαρξιακό επίπεδο που επέφεραν τη διασάλευση ποικίλων βεβαιοτήτων σε κοινωνικό και προσωπικό επίπεδο².

Σε ό,τι αφορά το πιο ιδιαίτερο θέμα αυτού του κειμένου και πριν από καθετί άλλο θα πρέπει καταρχήν να τονιστεί ότι δεν είναι σωστό να ταυτίζονται κατά απόλυτο τρόπο οι όροι θρησκευτικότητα και εκκλησιαστικότητα³. Αυτό που μετρούν συνήθως οι έρευνες είναι η τακτικότητα της συμμετοχής σε τελετές του εκκλησιαστικού βίου (εκκλησιαστικότητα). Η θρησκευτικότητα⁴ είναι ευρύτερη έννοια και εμπεριέχει τη συμμετοχή στη Λειτουργία ή σε θρησκευτικού τύπου τελετουργίες, τη γνώση για τους «πυλώνες της πίστεως» - δόγματα, αλλά και για τους κανόνες, την ιεραρχία και τις δομές της θρησκευτικής κοινότητας, την παραδοχή και υποστήριξη των βασικών πεποιθήσεων του θρησκευτικού σώματος, καθώς επίσης και τον προσανατολισμό της καθημερινής ζωής προς τον ορίζοντα της θρησκευτικής νοηματοδότησης. Οι έρευνες συντελούνται μέσα από τον ορισμό μεταβλητών ποσοτικού ή ποιοτικού χαρακτήρα που αντικατοπτρίζουν με μετρήσιμα δεδομένα μία ή και περισσότερες πτυχές της θρησκευτικότητας⁵. Βεβαίως, οι πιο εσωτερικές διαστάσεις του θρησκευτικού βιώματος παραμένουν σχεδόν απροσπέλαστες για την κοινωνική καταγραφή και ανάλυση. Οι μετρήσιμες λοιπόν καταγραφές της εκκλησιαστικότητας μπορούν να προσφέρουν μία γενική εικόνα για την ενσωμάτωση της θρησκείας στη δομική λειτουργία της κοινωνίας, δεν θα πρέπει όμως να λησμονείται ότι διαμορφώνονται σε ένα δυναμικό, σχεδόν ρευστό πεδίο κοινωνικών αλλαγών. Ο βαθμός συμμετοχής των πιστών σε λατρευτικού τύπου συνάξεις μπορεί να επηρεάζεται από εξελίξεις στο πολιτικό, κοινωνικό, προσωπικό και θεσμικό τους συγκείμενο. Μπορούμε συνεπώς βάσιμα να υποθέσουμε ότι οι εμπειρικές

² A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg, 2002, σελ. 121-123. Βλ. ακόμη ενδεικτικά για αυτό το ζήτημα: Ul. Beck, *Τι Είναι Παγκοσμιοποίηση*; Αθήνα: Καστανιώτης, 1999\ I. Πέτρου, *Κοινωνική Θεωρία και Σύγχρονος Πολιτισμός*, Θεσ/νίκη: Βάνιας, 2005\ P. Beyer, *Religion and Globalization*. London: Sage Publ., 1994\ G. Davie, «The Religious Factor in the Emergence of Europe as a Global Region», στο π. *Social Compass* τ. 41/1, 1994, σ. 95-112\ κ.α.

³ Βλ.: Β. Γιούλτσης, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1996, σελ. 39-40.

⁴ Για μια εκτεταμένη παρουσίαση των ερευνητικών εργαλείων μέτρησης της θρησκευτικότητας βλ.: P. C. Hill – R. W. Hood Jr. (eds), *Measures of Religiosity*, Birmingham - Alabama: Religious Education Press, 1999.

⁵ Νεότερες προσεγγίσεις στο χώρο κυρίως της ψυχολογίας της θρησκείας αποπειρώνται να προσεγγίσουν και την «πνευματικότητα» ως ιδιαίτερη κατηγορία. Βλ. σχετικά: J. E. King- M. R. Crowther, "The measurement of religiosity and spirituality: Examples and issues from psychology", *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 17, 1/2004 pp. 83 – 101/ P.C. Hill - K.I. Pargament, "Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: implications for physical and mental health research", *American Psychologist*, Vol. 58/2003, σελ. 664-674.

καταγραφές αναδεικνύουν συχνά διαφορετικές πτυχές των θρησκευτικών φαινομένων σε χώρες όπου η έκφραση της θρησκευτικής ταυτότητας επιβάλλεται ή απαγορεύεται, σε χώρες που διέρχονται περίοδο κοινωνικών αναταράξεων, αντιμετωπίζουν ξέσπασμα σκανδάλων στο θρησκευτικό χώρο ή και διακρίνονται μεταξύ τους με βάση τις δογματικές, λειτουργικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της θρησκευτικής τους παράδοσης. Ο επιστημολογικός επομένως έλεγχος πρέπει να είναι ενδεδεχής και εξαντλητικός τόσο σε έρευνες εθνικής εμβέλειας –ιδιαιτέρως όταν εφαρμόζουν ένα ερευνητικό εργαλείο που δημιουργήθηκε σε διαφορετικό κοινωνικο-πολιτισμικό συγκείμενο- όσο και σε διεθνείς συγκριτικές μελέτες.

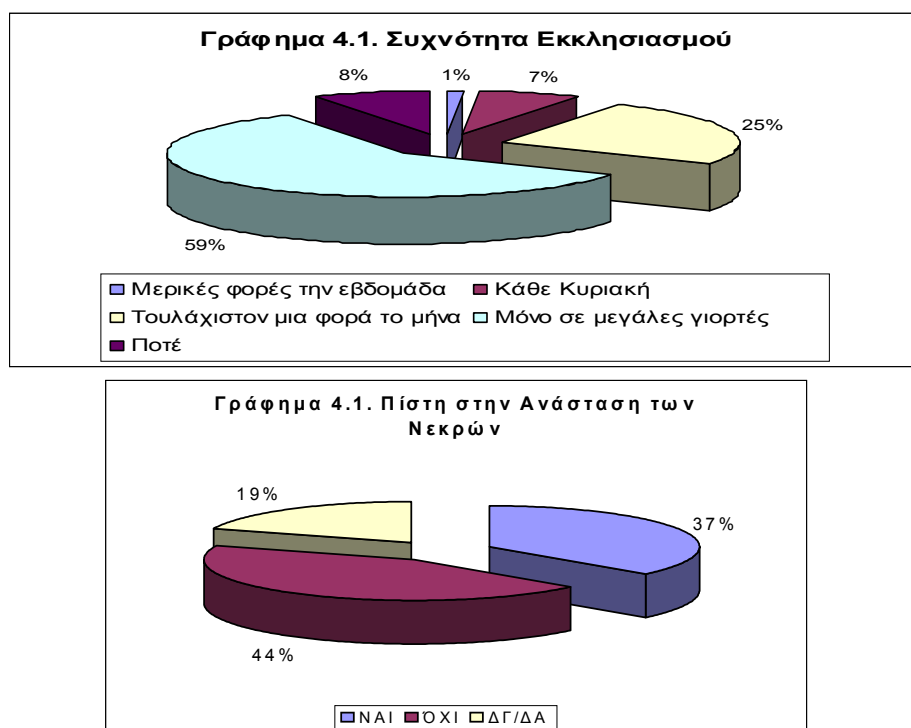
Οι έρευνες μεγάλης κλίμακας πραγματοποιούνται στην Ελλάδα κυρίως από τη δεκαετία του 80' και έπειτα. Σε αυτές φαίνεται ότι σε ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό οι Έλληνες δηλώνουν πως πιστεύουν στον Θεό και συμπεριλαμβάνουν την Ορθόδοξη Παράδοση στα συστατικά στοιχεία της προσωπικής τους ταυτότητας. Η πίστη στον Θεό και η αναφορά στην Ορθόδοξη Εκκλησία στις περισσότερες από τις έρευνες σε εθνικό επίπεδο κυμαίνονται σε σχετικά υψηλά ποσοστά, η ανάλυση όμως των δεδομένων σε βάθος αναδεικνύει μια κοινωνική πραγματικότητα πολύ πιο σύνθετη και δυσερμήνευτη σε σχέση με καθιερωμένες απλουστεύσεις και γενικεύσεις ως προς τα σχετικά ζητήματα στην Ελλάδα.

Τα δεδομένα εμπεριέχουν αμφισημίες, διαμφισβητούμενες τάσεις και ευνοούν σε αρκετές περιπτώσεις συγκρουσιακές προσεγγίσεις. Οι νέοι για παράδειγμα φαίνεται να συγκαταλέγουν τη θρησκεία στις βασικές τους αξίες⁶ χωρίς όμως να της δίδουν πρωτεύουσα θέση, να τη θεωρούν ακόμη ως βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους και να διαμορφώνουν μια προσωπική αναφορά και σχέση με την Ορθόδοξη Παράδοση, ταυτόχρονα όμως σε ποσοστό 59.3% να εκκλησιάζονται μόνο στις πιο σημαντικές θρησκευτικές εορτές και στις κύριες κοινωνικές εκφάνσεις που συνδέονται στενά με τη θρησκευτική αναφορά. Ακόμη παραπέρα, στη ίδια έρευνα είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το 44% των νέων δηλώνουν ότι δεν πιστεύουν στην Ανάσταση των νεκρών⁷. Σε ό,τι αφορά τη θεολογική αποτίμηση αυτών των ευρημάτων τα ποσοτικά δεδομένα δεν μπορεί παρά να προκαλούν το λιγότερο αμηχανία καθώς η πίστη στην Ανάσταση θεολογικά δεν είναι ένα στοιχείο ιδιωτικής

⁶ Η έρευνα συγκαταλέγει τη «θρησκεία στις κοινωνικές αξίες». Η διατύπωση και τα συμπεράσματα των στατιστικών δεδομένων αξίζουν παράλληλου επιστημολογικού ελέγχου αλλά προφανώς αποτελούν μέρος άλλης μελέτης.

⁷ Για τα δεδομένα αυτά βλ.: Γ.Γ.Ν.Γ., *Η νέα γενιά στην Ελλάδα σήμερα. Τελική Έκθεση*, Αθήνα: Γ.Γ.Ν.Γ., 2005, σελ. 212-213.

θηρσκευτικότητα αλλά θεμελιώδης παραδοχή και πίστη του χριστιανικού βιώματος από τον αρχέγονο χριστιανισμό ως τη σύγχρονη Ορθοδοξία⁸. Το 25% βέβαια ως ποσοστό εκκλησιασμού μίας φορές το μήνα έχει ιδιαίτερη βαρύτητα σε σχέση με χαμηλότερα ποσοστά στον ευρωπαϊκό χώρο, ενώ άξια προσοχής είναι τα ευρήματα που δείχνουν ότι οι νέες εκκλησιάζονται συχνότερα από τους νέους καθώς και ότι είναι συχνότερος ο εκκλησιασμός στις αγροτικές περιοχές απ' ό,τι στις αστικές.

Πίνακας Ι, Πηγή: Γ.Γ.Ν.Γ., *Η νέα γενιά στην Ελλάδα σήμερα. Τελική Έκθεση*

Ιδιαίτερες ενδιαφέρουσες είναι σε κάθε περίπτωση και οι πανευρωπαϊκές έρευνες, καθώς δίδουν συγκριτικά στοιχεία για τη στάση των πολιτών της ΕΕ έναντι της πίστης στο Θεό αλλά και για τη συμμετοχή των ευρωπαίων στη λατρευτική ζωή των κοινοτήτων τους. Η Ελλάδα βρίσκεται σταθερά μεταξύ των χωρών με δείκτη θρησκευτικότητας υψηλότερο από το μέσο όρο. Ο μ.ο. των πολιτών της ΕΕ που δηλώνουν ότι πιστεύουν στον Θεό είναι 52% ενώ στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 81%. Στην ίδια περίπου κλίμακα κινούνται οι πολίτες στην Μάλτα (95%) και στην Πορτογαλία (81%) με μακρά παράδοση Ρωμαιοκαθολικισμού, ενώ στην Κύπρο, η οποία συμπεριλαμβάνεται από το Ευροβαρόμετρο στις χώρες με πλειοψηφούσα την αναφορά στην Ορθόδοξη Παράδοση, το ποσοστό ανέρχεται στο 90%. Αντίστοιχα ποσοστά έχουν η Ρουμανία (90%), η Πολωνία (89%), η Ιταλία

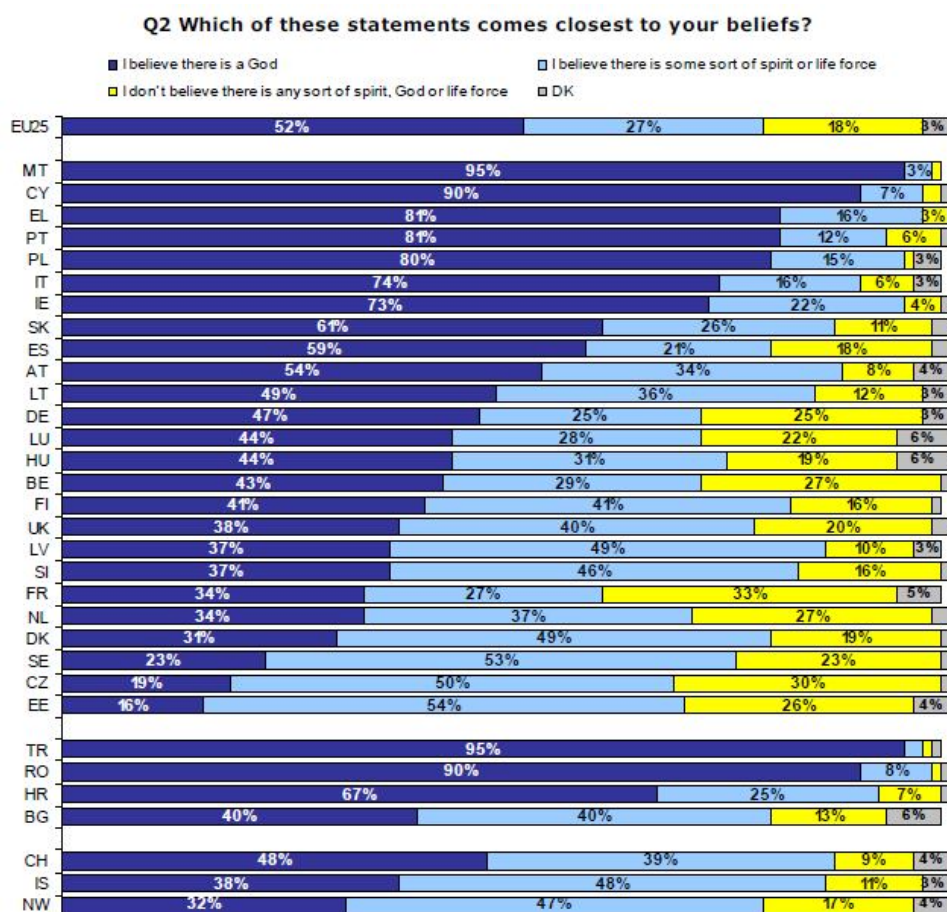
⁸ Α Κορ 15:14: εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἔγερται, κενὸν ἔστι [καὶ] τὸ κρυπτό μιν, κενὸ καὶ πᾶσι μιν·

(74%) και η Ιρλανδία (73%). Τα ποσοστά αυτά είναι αρκετά χαμηλά σε χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, όπως είναι η Τσεχία και η Εσθονία και σαφώς πιο αποδυναμωμένα σε σκανδιναβικές χώρες όπως είναι η Δανία και η Σουηδία καθώς και σε κεντροευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γαλλία και η Ολλανδία⁹ (Βλ. Πίνακα II). Μια πρώτη διαπίστωση βέβαια υποδεικνύει ότι τα ποσοστά των πολιτών που δηλώνουν με μεγαλύτερη σαφήνεια πιστοί στον Θεό συγκριτικά με αυτούς που δηλώνουν πίστη στην ύπαρξη μιας γενικώς υπερφυσικής δύναμης ή αυτών που δεν πιστεύουν είναι πιο υψηλά στις χώρες που έχουν μια ιστορική εμπειρία ιδιαίτερων σχέσεων μεταξύ της Εκκλησίας, του Κράτους και της εθνικο-πολιτισμικής τους ιστορικής πορείας. Αντίθετες είναι οι εμπειρικές ενδείξεις σε κάποιες άλλες χώρες που η πολιτική τους συγκρότηση χαρακτηρίζεται από τη ρήξη στις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους (για παράδειγμα στη Γαλλία) ή από άλλες πιο ιδιαίτερες ιστορικές συγκυρίες. Σε αυτές τις χώρες τα ποσοστά σαφούς αναγνώρισης πίστης είναι πιο χαμηλά.

Η ιχνηλάτηση παρόμοιων τάσεων και η αναλυτική συμπερίληψη πολιτισμικών και άλλων παραγόντων στην έρευνα προφανώς ανοίγουν ένα ιδιαίτερο ερευνητικό πεδίο για συγκριτική μελέτη και ανάλυση στο μέλλον. Το πεδίο αυτό μάλιστα είναι κατεξοχήν διεπιστημονικό καθώς ευνοεί τη συνεργασία μιας πλειάδας ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών (θεολογία, ιστορία, κοινωνιολογία, πολιτικές επιστήμες κ.α.). Σε αυτό το σημείο θα πρέπει ίσως να γίνει μια πρώιμη παρατήρηση σε σχέση με τα καταληκτικά συμπεράσματα: Στον ελληνικό χώρο δεν έχει σε καμιά περίπτωση δημιουργηθεί κάποια παράδοση συνεργατικού και διεπιστημονικού πνεύματος στην έρευνα. Προς την αντίθετη φορά μάλιστα, πολύ συχνά οι ερευνητικές προσπάθειες εμφορούνται από μια υπερεμφατική τάση διάκρισης μεταξύ των επιμέρους επιστημονικών πεδίων. Για παράδειγμα, στο πεδίο της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας συχνά γίνονται αναφορές σε ποσοστά που δείχνουν ότι οι Έλληνες «προσεύχονται» και «σκέφτονται το νόημα της ζωής» πιο συχνά από τον ευρωπαϊκό μέσο, ή ότι η «θρησκευτικότητα» παρουσιάζει κάμψη. Πολύ πιο σπάνια όμως γίνεται μια προσπάθεια επιστημολογικής διασαφήνισης των όρων που χρησιμοποιούνται στις έρευνες, του ορίζοντα νοήματος μέσα στον οποίο εντάσσονται, των πιθανών διαφορών στο εσωτερικό των ομοιοτήτων σε υπερ-

⁹ Βλ.: Special *EUROBAROMETER* 225, “Social values, Science & Technology”, 2005, σελ. 9-10.

κρατικές ή δια-πολιτισμικές έρευνες (inter-national, cross- cultural), των εμπειρικών παραστάσεων (empirical referents) κ.α¹⁰.

Πίνακας II, Πηγή: Special EUROBAROMETER 225 “Social values, Science & Technology”.

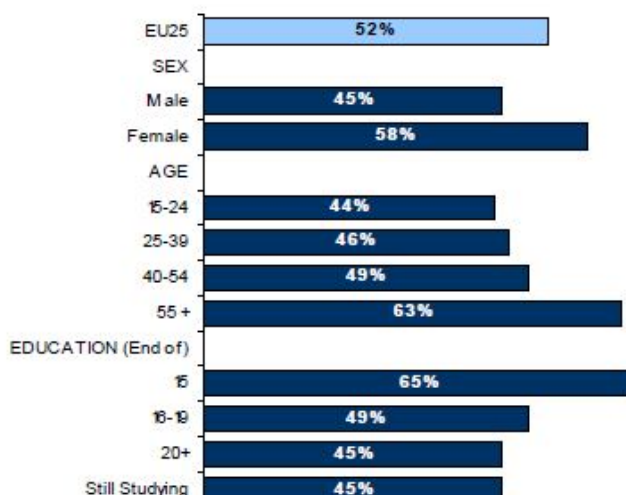
Οι «εσωτερικές» πάντως διαστάσεις αυτών των ποσοστών παρουσιάζουν το δικό τους ενδιαφέρον. Ο γενικός πληθυσμός των στατιστικών ευρημάτων δεν είναι μια άμορφη μάζα, αλλά ένα σύνολο που συναρμόζεται από επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες με οριζόντιους αλλά και κάθετους άξονες νοηματοδοτικής διασύνδεσης. Γενικά οι τάσεις θρησκευτικότητας φαίνεται να είναι πιο δυναμικές στις γυναίκες και σε πολίτες μεγαλύτερης ηλικίας¹¹ ενώ σε κάποιο βαθμό συνδέονται και με άλλους κοινωνικούς παράγοντες, όπως είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο. Υψηλότερα λοιπόν ποσοστά ανθρώπων που δηλώνουν ότι πιστεύουν στον Θεό (ΕΕ 25) έχουν οι

¹⁰ Βλ. σχετικά: C. Tsironis, "Concept-centric or method-centric research? On paradigm war in the interdisciplinary study/research of religion", in: *Annual Review of the Sociology of Religion*, Vol. 3, 2012, pp. 57- 80.

¹¹ Ειδικότερα για τις γυναίκες οι έρευνες επιβεβαιώνουν διαχρονικά και υπερ-πολιτισμικά ότι η γυναικεία θρησκευτικότητα είναι πολύ πιο εμφαντική από την ανδρική.

γυναίκες, οι άνθρωποι που υπερβαίνουν τα 50 τους χρόνια και όσοι σταμάτησαν την εκπαίδευσή τους μέχρι 15 ή και 20 ετών (Βλ. Πίνακα ΙΙΙ).

Q2 Which of these statements comes closest to your beliefs?
Response: I believe there is a God

Πίνακας ΙΙΙ, Πηγή: Special EUROBAROMETER 225 “Social values, Science & Technology”.

Στην περίπτωση της Ελλάδας δεν θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής ότι τα ποσοστά εκκλησιαστικότητας και θρησκευτικότητας είναι βάσιμο να υποθέσουμε ότι επηρεάζονται από μια σειρά προσωπικών, κοινωνικών αλλά και πολιτικών παραγόντων¹² που σχετίζονται με την ιδιαιτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, του λαϊκού βίου και των εθίμων, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της Ορθόδοξης Κληρονομιάς¹³ αλλά και των εθνικο-πολιτικών αναταράξεων. Οι νέοι γονείς για παράδειγμα συμμετέχουν συχνότερα στη Θεία Λατρεία μαζί με τα τέκνα τους με ιδιαίτερη έμφαση την περίοδο αμέσως μετά την βάφτιση. Συχνότερα συμμετέχουν στη Θ. Λατρεία και οι οικογένειες που βιώνουν την απώλεια ενός μέλους – τουλάχιστον κατά το πρώτο έτος μετά την απώλεια-, οι άνθρωποι που βρίσκονται ενώπιον μια προσωπικής ή κοινωνικής δοκιμασίας (πρόβλημα υγείας, διάρρηξη προσωπικών σχέσεων, προσωπικά ή και οικογενειακά προβλήματα). Η αίσθηση του

¹² Για τη συσχέτιση της πολιτικής συμπεριφοράς με το βαθμό θρησκευτικότητας βλ.: Β. Γεωργιάδου-Ηλ. Νικολακόπουλος, «Τύποι θρησκευτικής δέσμευσης, εκκλησιαστική πρακτική και πολιτικές προτιμήσεις. Μια εμπειρική ανάλυση», στο: Θ. Λίποβατς et al. (επ.), *Θρησκείες και πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Κριτική, 2002, σελ. 254-279.

¹³ Ανάμεσα σε διάφορες άλλες ιδιαιτερότητες του «Ορθόδοξου παραδείγματος» σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή σε λατρευτικές συνάξεις τονίζεται ότι σε αντίθεση π.χ. με τον Προτεσταντισμό που η συμμετοχή στη Θ. Λατρεία είναι η «μοναδική σχεδόν λατρευτική εκδήλωση...στην Ορθόδοξη Εκκλησία υπάρχουν και πολλές άλλες ακολουθίες ή λατρευτικές εκδηλώσεις (Χαιρετισμοί, Παρακλήσεις, Εσπερινοί, Όρθροι, προσκύνηση εικόνων, άναμμα καντηλιών κ.α.) με τις οποίες καλλιεργείται και εκφράζεται η θρησκευτική ζωή». Βλ.: Γ. Μαντζαρίδης, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2007, σελ. 358-359.

ανήκειν στο παραδοσιακά κοινοτικό πνεύμα της Ορθόδοξης Κληρονομιάς, ο παραμυθητικός λόγος, η ποιμαντική προσέγγιση καθώς και άλλα χαρακτηριστικά της λειτουργικής και κοινοτικής ζωής δημιουργούν ιδιαίτερα πεδία θρησκευτικότητας που στην Ελλάδα τουλάχιστον σχετίζονται πολύ έντονα με βασικά στάδια του κύκλου της ζωής όπως είναι η γέννηση, ο θάνατος και άλλα. Οι νεότερες τάσεις στο χώρο της ποιμαντικής εντός των θεολογικών σπουδών εστιάζουν συχνά στους τρόπους με τους οποίους μπορεί να συνεχιστεί αυτή η σχέση και να εμπεδωθεί σε μεγαλύτερο βάθος η διασύνδεση μεταξύ θρησκευτικότητας και κοινωνικής ταυτότητας. Σε γενικές γραμμές σε αυτό το πλαίσιο γίνεται αντιληπτό ότι η ιδιαιτερότητα του πεδίου απαιτεί την ποιοτική ανάλυση των δεδομένων, τη διερεύνηση και κατανόηση των σχετικών κοινωνικών παραγόντων με τις μεθόδους των κοινωνικών επιστημών, και την ανάπτυξη ειδικών μελετών και προσεγγίσεων στο πεδίο της ποιμαντικής¹⁴.

Από την άλλη μεριά διαφορετικές κοινωνικές αναλύσεις εστιάζουν σε εντελώς διαφορετικές παραμέτρους. Υπογραμμίζεται το γεγονός ότι οι ιδιαίτερες σχέσεις της Εκκλησίας και του Κράτους στη διαδικασία εθνικο-πολιτικής συγκρότησης στην Ελλάδα σε συνδυασμό με ορισμένες κοινωνικο-πολιτικές πτυχές της ελληνικής πραγματικότητας (π.χ. τα πολιτικά κόμματα δεν έχουν θρησκευτικές καταβολές) μορφοποιούν εν πολλοίς μια «ελληνική ιδιαιτερότητα». Τα εμπειρικά δεδομένα δεν υποδεικνύουν μια ξεκάθαρη θρησκευτική διαιρετική τομή ως προς το ρόλο της θρησκευτικότητας στις πολιτικές εκφράσεις, πρακτικές και κομματικές επιλογές¹⁵. Ως προς την ύπαρξη και την ουσία αυτής της «ιδιαιτερότητας» είναι σαφές ότι υπάρχουν αντικρουόμενες θεωρητικές προσεγγίσεις. Αυτό που είναι μάλλον κοινή διαπίστωση είναι η έλλειψη μακρόχρονων συγκριτικών ερευνών ώστε να αναδεικνύεται μια πιο διαυγής εικόνα του υπό συζήτηση θέματος.

Έρευνες πάντως τα τελευταία χρόνια καταγράφουν μια σχετική αποδυνάμωση των ποσοστών θρησκευτικότητας στην Ελλάδα (Πίνακας ΙΙΙ): «*Το 19,9% θεωρούν ότι*

¹⁴ Για το ζήτημα της ποιμαντικής αξιοποίησης των κοινωνικών ερευνών βλ.: Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Το ενοριακό ποιμαντικό έργο στη σύγχρονη κοινωνία*, Συλλογικός τόμος, Κλάδος εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2007 \ πρωτ. Β. Καλλιακμάνης, *Εθελοντισμός και κοινωνική ευθύνη*, Θεσσαλονίκη:Μυθδωνία,2002\ Α. Κεσελόπουλος, *Προτάσεις Ποιμαντικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2003\ Α. Μ. Σταυρόπουλος, *Επιστήμη και Τέχνη της Ποιμαντικής*, Αθήνα: Αρμός 1997\ Αλ. Γουσίδης, *Εκκλησία και Κοινωνία. Εμπειρικά κοινωνιολογικά ερευνήματα στην κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 1982.

¹⁵ Βλ. για παράδειγμα τις αναλύσεις που υποδεικνύουν τη *διακομματική σύνθεση* του «κλαού της Εκκλησίας» στην Ελλάδα πέρα από τη σαφή ροπή προς το κεντροδεξιό πόλο του κομματικού φάσματος: Γ. Πασιτιάδης, «Η διαιρετική τομή της συχνότητας εκκλησιασμού στην πολιτική συμπεριφορά: Μια ποσοτική μεθοδολογική προσέγγιση», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 130/ Γ' 2009, σελ. 75-92 [εδώ σελ. 79].

είναι πολύ θρήσκοι το 2009 έναντι ποσοστού 42,9% το 2002-3 και 5,9% θεωρούν ότι δεν είναι καθόλου θρήσκοι έναντι του 2,2% στην αρχή της δεκαετίας»¹⁶. Ταυτόχρονα μέσα από τις έρευνες αυτές αναδεικνύονται και ορισμένα «παράδοξα» δεδομένα που δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς την αυστηρή πλέον εστίαση σε κάθε μια από τις υπό διερεύνηση παραδόσεις. Για παράδειγμα στην Ελλάδα το ποσοστό του εβδομαδιαίου εκκλησιασμού είναι χαμηλότερο από αυτό άλλων χωρών, ταυτόχρονα όμως χαμηλότερο είναι και το ποσοστό αυτών που δεν εκκλησιάζονται ποτέ. Η εμπιστοσύνη στο θεσμό της Εκκλησίας παρουσιάζει μια σταθερότητα, διαφαίνεται όμως και μια πιο χαλαρή -συναισθηματικού τύπου- σύνδεση με τη θρησκευτική κοινότητα που δεν συνοδεύεται πάντοτε από ισχυρή δέσμευση στον προσωπικό και κοινωνικό βίο ούτε και από δογματική συνέπεια. Έτσι λοιπόν παρουσιάζεται στις έρευνες μια σύνθετη κατάσταση, κατά την οποία οι Έλληνες σε μεγάλο ποσοστό δηλώνουν ότι είναι πιστοί ταυτόχρονα όμως αρκετοί δηλώνουν ότι δεν πιστεύουν στην Ανάσταση, ή ότι δεν ακολουθούν τις προτάσεις της Ορθόδοξης Παράδοσης στο επίπεδο των καθημερινών πρακτικών τους.

«... πόσο θρήσκος/α θα λέγατε ότι είσαστε;»

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου
0 = 'καθόλου θρήσκος/α', 10 = 'πολύ θρήσκος/α'.

Θέσεις Κλίμακας	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
	Ελλάδα N=2566	Σύνολο Ευρωπαϊκών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο Ευρωπαϊκών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο Ευρωπαϊκών χωρών N=43099
0	1.1	11.8	1.2	12.6	3.1	13.6
1	1.1	5.0	.8	5.6	2.8	5.8
2	1.4	6.9	1.3	6.8	4.4	7.2
3	2.2	8.0	2.4	7.9	4.2	8.0
4	1.9	6.3	2.7	6.4	5.4	6.6
5	9.2	17.5	11.2	17.2	15.3	16.8
6	8.4	10.0	9.5	9.7	13.0	9.7
7	12.7	11.7	18.4	11.6	16.7	11.3
8	18.9	10.7	18.6	10.4	14.9	9.9
9	18.9	4.9	16.7	4.8	10.3	4.5
10	24.0	6.4	16.5	6.1	9.6	5.7
ΔΓ/ΔΑ	0.3	0.7	0.7	0.8	0.3	0.8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	7,7	4,9	7,3	4,9	6,3	4,7

Πίνακας II, Πηγή: European Social Survey ESS4

Τα φαινόμενα εξατομικευμένης προσέγγισης του θρησκευτικού βίου και της αποσύνδεσης της θρησκευτικής πίστης από τις λειτουργίες και τους θεσμούς της

¹⁶ Βλ.: Ιω. Τσιγκάνου, European Social Survey ESS4, Πορίσματα Έρευνας Πεδίου 4^{ου} κύματος, Αθήνα: ΕΚΚΕ, 2010, σελ. 18.

θρησκευτικής κοινότητας (πιστεύειν χωρίς ανήκειν ή και ανήκειν χωρίς πιστεύειν)¹⁷ κάνουν την εμφάνισή τους και στον ελληνικό χώρο. Από την άλλη μεριά τίθενται ερευνητικά ερωτήματα για το κατά πόσο το τρίπτυχο ερευνητικής εστίασης (πιστεύειν- πράττειν- ανήκειν) μπορεί να προσφέρει μια καθαρή και βεβαία εικόνα για τη διασύνδεση της ατομικής θρησκευτικότητας με τη θέση των θρησκειών στα σύγχρονα ευρωπαϊκά κράτη. Προς αυτήν την κατεύθυνση προτείνεται μια πιο «πολιτισμικά ευαίσθητη» έρευνα και η ενσωμάτωση παραγόντων έρευνας όπως είναι η πολιτισμική ταυτότητα, ο πολιτικός λόγος και ρόλος των θρησκευτικών θεσμών κ.α.¹⁸

Τι αποτυπώνουν και τι εκφράζουν λοιπόν αυτές οι έρευνες; Μπορούν να μας δώσουν πολύτιμες πληροφορίες για τις κοινωνικές εκφάνσεις της θρησκευτικής σφαίρας του ανθρώπινου βίου, να αποτυπώσουν ακόμη σύνθετα φαινόμενα στο σύγχρονο κόσμο και πτυχές της ρευστής θρησκευτικότητας. Από την άλλη μεριά, πολύ λίγα μπορούν να μαρτυρήσουν για την καθεαυτή εμπίωση του θρησκευτικού γεγονότος. Για την ακρίβεια, οι κοινωνικές επιστήμες εστιάζονται αποκλειστικά στις κοινωνικές εκφράσεις της θρησκευτικότητας αφήνοντας έξω από το πεδίο τους την εσωτερική κατανόηση του θρησκευτικού βιώματος ως πηγής νοηματοδοτήσεων της κοινωνικής δράσης. Μπορούν λοιπόν να προσφέρουν μια αρκετά σαφή ιδέα για τον ορίζοντα νοήματος σε μια κοινωνία, να αποτελέσουν αφορμές αναστοχασμού, (αυτό)κριτικής, καθώς και εποικοδομητικής επαναπροσέγγισης της θρησκευτικής ζωής. Ιδιαίτερος σήμερα, αξίζει να επαναπροσεγγίσουμε και πάλι τα ερευνητικά δεδομένα καθώς η Ελλάδα και άλλες χώρες διέρχονται από μια φάση γενικευμένης θεσμικής αμφισβήτησης -αν όχι αποδιοργάνωσης- και η εμπιστοσύνη στη δύναμη που μπορεί να προσφέρει η αναφορά στο συλλογικό μοιάζει να έχει κλονιστεί.

Στα βασικά ερωτήματα για την ουσία του θρησκευτικού βίου (γιατί οι άνθρωποι προσεύχονται, πιστεύουν στην ύπαρξη του Θεού, ή γίνονται μέλη μιας θρησκευτικής κοινότητας) υπάρχουν ποικίλες ερμηνείες. Οι κοινωνικές επιστήμες επισημαίνουν ότι κοινωνικοί, ψυχολογικοί και άλλοι λόγοι, συγκυρίες ή έκτακτα γεγονότα επηρεάζουν τις θρησκευτικές εκφράσεις στο εσωτερικό των θρησκευτικών κοινοτήτων. Από την άλλη μεριά η θεολογική προσέγγιση επικεντρώνεται στη

¹⁷ Βλ. σχετικά: G. Davie (N. Παπαγεωργίου επ.- Ιω. Πέτρου πρόλογος), *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Αθήνα: Κριτική, 2011/ G. Davie, *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, Oxford: Oxford University Press, 2000, σελ. 1-23.

¹⁸ Βλ. και: S. Patrikios, "Religious Deprivatisation in Modern Greece", στο: *Journal of Contemporary Religion*, 24:3/2009, σ. 357-362.

δυνατότητα της αδιαμεσολάβητης (επι)κοινωνίας του ανθρώπου με το Θεό, ένα πεδίο δηλαδή που εκ προοιμίου δεν μπορεί να εξετασθεί με βάση τα υπάρχοντα ερευνητικά εργαλεία και τη λογική των μετρήσιμων δεδομένων. Για αυτόν το λόγο η Κοινωνιολογία της Θρησκείας διακρίνεται με σαφήνεια από μια προσέγγιση που θα μπορούσε να ονομαστεί ως Θρησκευτική Κοινωνιολογία. Ανήκει στη χορεία των εμπειρικών επιστημών, κοινωνεί τόσο με τις ανθρωπιστικές όσο και με τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες και τις τελευταίες δεκαετίες χρησιμοποιεί ολοένα και περισσότερο μεικτές ερευνητικές μεθόδους ώστε να αποφύγει τον ερευνητικό μονισμό. Η «θρησκευτικότητα» λοιπόν και η θρησκευτική πίστη εξετάζονται στους τρόπους με τους οποίους αποτυπώνονται στις διάφορες κοινωνικές εκφάνσεις: στον πολιτισμό, τις δομές, τις προσωπικές και συλλογικές εκφράσεις. Από την άλλη μεριά-όχι όμως απαραίτητως κατά αντιπαράθεση- η θεολογική ερμηνευτική προσέγγιση είναι διαφορετική. Πιο ιδιαίτερα, στο χώρο της Ορθόδοξης Παράδοσης η εμπειρία του θρησκευόμενου ανθρώπου περιγράφεται συχνά ως σχέση, αγάπη για τον Θεό και τον άνθρωπο, διακονία και αγαπητική κοινωνία. Πρόκειται προφανώς για μία γλώσσα που στοχεύει να αποτυπώσει την πρωτογενή εμπειρία κοινωνίας, πίστης και μυστηριακής συμμετοχής, ένα πεδίο δηλαδή έξω από τη σφαίρα ερευνητικών προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών.

Εκείνο το κομμάτι που εμπειρικά ερευνήθηκε περισσότερο τις περασμένες δεκαετίες είναι η συσχέτιση της θρησκευτικότητας με την πολιτική συμπεριφορά, την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα αλλά και τα ζητήματα της ταυτότητας¹⁹. Είτε με έρευνες στις πηγές και με κοινωνική ανάλυση²⁰ είτε με επεξεργασία εμπειρικών δεδομένων η θρησκευτικότητα και εν γένει η θρησκευτική αναφορά των Ελλήνων τέθηκε στο επίκεντρο ποικίλων κοινωνικών και πολιτικών αναλύσεων²¹. Για αυτόν το σκοπό χρησιμοποιήθηκαν κατά αντιστοιχία και ποικίλες μέθοδοι: η κοινωνικο-

¹⁹ Αντ. Παπαρίζος, «Πολιτική και Θρησκεία στην Ελλάδα: Είναι ο Θεός Δεξιάς;», στο π.: *Τετράδια*, 27/1991, σελ. 63-67/ Αντ. Παπαρίζος, «Η ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής ορθοδοξίας», στο: Κωνσταντοπούλου, Χρ. et al. (επ.), «*εμείς*» και οι «*άλλοι*»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα. Αθήνα: τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 1999, σελ. 135-151.

²⁰ Βλ. μεταξύ πολλών άλλων: Ιω. Πέτρου, *Εκκλησία και πολιτική*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1992\ Petrou- C. Tsironis, "Orthodoxy and Cultural Identity in Modern Greece" στο: J.Sutton-Van den Bercken W., *Orthodox Christianity and Contemporary Europe*, Leuven-Paris-Dudley 2003, pp. 503-515\ C. Papastathis, "State and Church in Greece", στο: Robbers, G. (ed.), *State and Church in the European Union*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1996, σελ. 75-92\ Π. Δημητρόπουλος, *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, Αθήνα: Κριτική, 2001\ Ε. Fokas, "Greek Orthodoxy and European Identity", στο: Α. Mitsos, - Ελ. Mossialos (eds.), *Contemporary Greece and Europe*, Aldershot, Hants: Ashgate, 2000, σελ. 275-300.

²¹ Βλ. και: Ν. Kokosalakis, "The Political Significance of Popular Religion in Greece", στο: *Archives des Sciences Sociales des Religions* 64 (1)/ 1987, σελ. 37-51.

ιστορική ανάλυση²², η ανάλυση λόγου²³, τα ερωτηματολόγια και η στατιστική ανάλυση²⁴, οι ποιοτικές μέθοδοι συνεντεύξεων και ατομικής βιογραφίας κ.α.

Ένα θέμα που τυγχάνει ολοένα και μεγαλύτερης προσοχής στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία είναι το ερώτημα κατά πόσο η θρησκευτικότητα και η πίστη των ασθενών συντελεί θετικά στην ποιότητα ζωής των ασθενών. Υπάρχουν μελέτες που δεικνύουν μια θετική συσχέτιση μεταξύ θρησκευτικότητας και ποιότητας ζωής σε περιόδους κρίσης²⁵ ενώ άλλες δεν επιβεβαιώνουν τέτοια συμπεράσματα²⁶. Σε κάθε περίπτωση σε όλες τις έρευνες η θρησκευτικότητα παρουσιάζεται ως ένα δυσερμήνευτο πολύπτυχο, η μέτρηση του οποίου απαιτεί συχνά εννοιολογικούς συμβιβασμούς και αποδοχή δεδομένων με καλή θέληση.

Σχετικά πρόσφατο είναι και το ερευνητικό ενδιαφέρον για την καταγραφή και ανάλυση δεδομένων που σχετίζονται με τα κίνητρα και τις στάσεις των ανθρώπων σε σχέση με επιμέρους ζητήματα, όπως αυτά σχετίζονται ή δεν σχετίζονται αιτιακά με τη θρησκευτικότητα των ερωτώμενων. Μια πρόσφατη έρευνα για παράδειγμα σε φοιτητές παιδαγωγικών σχολών (N=1009) διαπίστωσε θετική συσχέτιση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα των μελλοντικών εκπαιδευτικών και τη στάση τους έναντι του μαθήματος των θρησκευτικών²⁷.

Οι γνωσιακές και βιολογικές θεωρίες για την εξήγηση της θρησκευτικότητας γνωρίζουν τα τελευταία χρόνια μια ιδιαίτερη άνθηση σε ερευνητικά κέντρα του εξωτερικού. Η ερμηνεία των θρησκευτικών φαινομένων και της θρησκευτικότητας δομείται σε αυτές τις περιπτώσεις κυρίως μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων εγκεφαλικών λειτουργιών ενώ στο θεωρητικό τους οικοδόμημα είναι συχνή η αναφορά σε βιολογικές προϋποθέσεις του ανθρώπινου βίου και στη δαιδαλώδη ιστορικά και πολιτισμικά διαχείριση θεμελιωδών ενστίκτων, οικοσυστημικών συνθηκών και κοινωνικών προτεραιοτήτων. Οι έννοιες της κοινωνικής συνοχής (μια άμεση αναφορά στη θεωρία του Em. Durkheim), ο κοινωνικός κομορμισμός, τα βιο-

²² Ιω. Πέτρου, *Θρησκεία και κοινωνία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2012.

²³ Ν. Παπαγεωργίου, *Η θέση της Εκκλησίας στη νεοελληνική κοινωνία. Γλωσσικοκοινωνιολογική ανάλυση των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2000.

²⁴ Β. Γεωργιάδου -Ηλ. Νικολακόπουλος, «Εμπειρική ανάλυση του εκκλησιασμού στην Ελλάδα», στο: *Κοινωνία Πολιτών*, 7/2001, σελ. 50-55.

²⁵ Βλ.: Κ. Assimakopoulos et al., "Religiosity and its Relation to Quality of Life in Christian Orthodox Cancer Patients undergoing Chemotherapy", στο: *Psychooncology* 18(3)/2009, σελ. 284-289.

²⁶ Βλ.: Αn. Argyriou et al., "Religiosity and its Relation to Quality of Life in Primary Caregivers of Patients with Multiple Sclerosis: A Case Study in Greece", στο: *J Neurol*, 258/ 2011, σελ.1114-1119.

²⁷ Ρ. Karamouzis – Εl. Athanassiades, "Religiosity and Education: The Views of Greek Student Teachers on the Religious Education Course, Religious Education", στο: *The official journal of the Religious Education Association*, 106:3/2011, σελ. 312-331.

γενετικά χαρακτηριστικά της ευχαρίστησης, του πόνου, της καταξίωσης ή της απαξίωσης και η ψυχο-γενετική βάση των ανθρώπινων δικτύων εμφανίζονται όλο και συχνότερα στις σχετικές συζητήσεις. Στην Ελλάδα ελάχιστα από αυτά έχουν ειπωθεί στο πλαίσιο του επιστημονικού discourse και ακόμη πιο λίγα αποτελούν ουσιώδη μέρη ερευνών. Από την άλλη μεριά, παραδοσιακά στο θεολογικό λόγο το ενδιαφέρον δεν επικεντρώνεται τόσο στις βιολογικές και κοινωνικές παραμέτρους του ανθρώπινου βίου όσο στη δυνατότητα υπέρβασής τους. Σε αυτήν μάλιστα τη δυνατότητα έγκειται κατά τον θεολογικό λόγο η ουσία της εμπειρίας ενός ανθρώπου που πιστεύει. Αυτό οδηγεί συχνά σε ένα εξόχως θεωρητικό πεδίο στοχασμού που ελάχιστα συμπεριλαμβάνει τις παραμέτρους της κοινωνικής πραγματικότητας. Σε κάθε περίπτωση το προαναφερόμενο ερευνητικό πεδίο ελάχιστα έχει αναπτυχθεί στον ελληνικό χώρο ή ακόμη σωστότερα είναι ένα πεδίο επιχειρηματολογίας που ελάχιστα έχει χρησιμοποιηθεί στις αναλύσεις για τη θρησκευτικότητα και την παραγωγή νέων ερευνητικών δεδομένων.

Σήμερα το ενδιαφέρον βέβαια επικεντρώνεται στις πιθανές αλλαγές που η παγκόσμια οικονομική κρίση μπορεί να επιφέρει στη θρησκευτικότητα των ανθρώπων. Σε περιόδους κρίσης συχνά παρατηρείται μια πανικόβλητη καταφυγή σε φαντασιακά εναλλακτικούς τύπους ευημερίας. Η προσπάθεια του ανθρώπου να βρει ατομικούς προορισμούς απάνεμης καθημερινότητας και ψυχικής ισορροπίας σε περιόδους κοινωνικών αναταράξεων δεν είναι σύγχρονο μόνο φαινόμενο. Αναμένεται λοιπόν ότι οι κοινωνικές επιστήμες θα καταγράψουν διακριτές αλλαγές σε σχέση με την ένταση και τους τρόπους εκδήλωσης της θρησκευτικότητας του γενικού πληθυσμού. Φαίνεται μάλιστα να κεντρίζει το γενικότερο ενδιαφέρον πολλών κοινωνικών παραγόντων το ερώτημα για το εάν θα αυξηθεί η θρησκευτικότητα των Ελλήνων ενώπιον ή και εξ' αιτίας της οικονομικής κρίσης. Σε ό,τι αφορά πάντως τη θεολογική κατανόηση και ερμηνεία των πιθανών αλλαγών είναι βάσιμο να υποστηρίξει κανείς ότι αυτό που θα αποτυπωθεί στα ερευνητικά δεδομένα θα έχει ενδεχομένως μικρή σχέση με την εμπειρία μιας ζωής που εμφορείται από την αναφορά στη σχέση με το θείο, μια εμπειρία δηλαδή που θα προσδιοριζόταν από το μετέχειν, το συμπάσχειν και τη συνάρμοση της οριζόντιας με την κάθετη κοινωνικότητα. Στις πιο φωτεινές εκδηλώσεις της Ορθόδοξης Κληρονομιάς δεν είναι η ατομική στάση και η αυτοαναφορικότητα αυτά που αξιώνουν τον ανθρώπινο βίο, άρα και η θρησκευτικότητα ως ατομική «διέξοδος» έναντι σε συστημικής φύσεως προκλήσεις. Το Πασχάλιο μήνυμα της Σταύρωσης και της Ανάστασης δεν είναι ένα

ατομικό φύλλο πορείας αλλά μια πρόσκληση κοινωνίας με το Θεό και τον άνθρωπο. Ταυτόχρονα μια αναστοχαστική προσέγγιση εκ μέρους των κοινωνικών επιστημών συνεπικουρούμενη από μακρόχρονες εμπειρικές μελέτες είναι πιθανόν να αναδείξει διάφορες εσωτερικές αντιφάσεις σε «ενδείξεις αυξημένης θρησκευτικότητας» που μπορεί να αποτελούν απότοκο περιστασιακών παραγόντων. Για άλλη μια φορά λοιπόν υπογραμμίζεται το επιστημολογικό ενδιαφέρον για τη φύση, την ποιότητα και τη διαύγεια των γνώσεών μας. Η ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων οφείλει να προχωρήσει πέρα από τη στατιστική συσχέτισή τους στο βάθος της νοηματοδότησής τους.

Συμπεράσματα

Το πεδίο έρευνας της θρησκευτικότητας στην Ελλάδα παρουσιάζει σαφές έλλειμμα συνεκτικότητας. Σπανίως υπάρχει διασταύρωση δεδομένων μεταξύ των επιμέρους ερευνών, καθώς λείπει η διεπιστημονική συνέργεια και ο ουσιαστικός διάλογος μεταξύ των διαφορετικών ερευνητικών εστιάσεων. Οι έρευνες εκκινούνται συνήθως από κοινωνιολόγους, ψυχολόγους, πολιτικούς επιστήμονες, θεολόγους ακόμη και από ιατρικές ομάδες και τις περισσότερες φορές χαρτογραφούνται σε ένα πεδίο γεμάτο παράλληλους μονολόγους, ένα πεδίο με ελάχιστα σταυροδρόμια σκέψης. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πολλές έρευνες ο ορισμός της «πνευματικότητας» γίνεται μέσω της αναφοράς σε εργαλεία που δημιουργήθηκαν στις ΗΠΑ και εν πάση περιπτώσει δεν λαμβάνεται υπόψη η προσέγγιση της ακαδημαϊκής θεολογίας για τα σχετικά θέματα στην Ελλάδα. Από την άλλη μεριά είναι λίγες οι εμπειρικές έρευνες που διεξάγονται στο χώρο της θεολογίας ενώ η επικοινωνία με τις κοινωνικές επιστήμες παραμένει σήμερα μια πραγματικά μεγάλη πρόκληση. Γενικότερα, η αμοιβαία καχυποψία στον ελληνικό ερευνητικό χώρο είναι πρόδηλη. Το αποτέλεσμα είναι οι έρευνες να είναι συχνά ευάλωτες σε επιστημολογικές αστοχίες και πολιτισμικές εννοιολογικές διαστρεβλώσεις.

Εκ των πραγμάτων, προβλήματα όπως ο υποκειμενισμός, ο μεθοδολογικός μονισμός, ο εννοιολογικός κατακερματισμός, η έλλειψη διαύγειας ως προς τη χρήση και τη διάκριση λεπτών αλλά καίριων νοηματικών αποχρώσεων και η έλλειψη μακράς διεπιστημονικής παράδοσης στην επεξεργασία και ανάλυση των εμπειρικά αποτυπωμένων όρων της ελληνικής πραγματικότητας εξακολουθούν να αποτελούν κεντρικά ερευνητικά ζητήματα.

Η θεολογική αποτίμηση των ερευνητικών δεδομένων είναι μάλλον ασυνεχής, μετέωρη και κάποιες φορές αμήχανη. Πολύ συχνά ο θεολογικός λόγος αναπτύσσεται χωρίς να λαμβάνει υπόψη τα δεδομένα αυτά για διάφορους λόγους: Καταρχήν θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι εμπειρικές έρευνες σπανίως έχουν ενταχθεί οργανικά στην οικεία θεολογική- ακαδημαϊκή παράδοση. Η «απόσταση» αυτή βεβαιώνει διαχρονικά και την αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των επιμέρους επιστημονικών πεδίων. Ακόμη, οι μετρήσεις των εκφάνσεων του θρησκευτικού βίου θεωρούνται από πολλούς στο θεολογικό χώρο ότι είναι το κομμάτι εκείνο των κοινωνικών επιστημών που βρίσκεται σε μεγαλύτερη απόσταση από το θεολογικό λόγο. Από την άλλη μεριά ορισμένοι θεολόγοι χρησιμοποιούν περιστασιακά τα ερευνητικά δεδομένα κυρίως μάλιστα όσα εν δυνάμει μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο χώρο της ποιμαντικής, ενώ άλλοι ασκούν κριτική τόσο σε διάφορες μορφές θρησκευτικότητας που παρουσιάζονται στο σύγχρονο κόσμο όσο και στην καταγραφή τους. Στο πλαίσιο αυτής της περίπτωσης οι μορφές «θρησκευτικότητας» που καταγράφονται ανήκουν ούτως ή άλλως στο χώρο της θρησκευτικής παθολογίας ως εκφάνσεις αυτοδικαίωσης και δεν θα πρέπει να απασχολούν το θεολογικό λόγο.

Είναι φανερό ότι μια πληρέστερη διερεύνηση των ζητημάτων που σχετίζονται με τη θρησκευτικότητα στην Ελλάδα απαιτεί επαναξιολόγηση των ερευνητικών στοχεύσεων ώστε οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις να συγκλίνουν σε ένα διπλό στόχο: α) ενδυνάμωση της διεπιστημονικότητας και β) οργάνωση και υλοποίηση μακρόχρονων ερευνών. Η υπέρβαση του μεθοδολογικού μονισμού προς χάριν μιας μεικτής μεθοδολογικής προσέγγισης με ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά μπορεί ακόμη να επιτρέψει μια βαθύτερη κατανόηση των κύριων ερευνητικών όρων (θρησκευτικότητα, εκκλησιαστικότητα, πνευματικότητα κ.α.), την ένταξή τους στο συγκείμενο της ελληνικής κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας καθώς και την ανάδειξη πρωτογενούς υλικού ως προς την κατανόηση των οικείων εννοιών και τη νοηματοδότηση των συναφών πρακτικών από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα.

Ο Χρήστος Ν. Τσιρώνης είναι Λέκτορας Σύγχρονης Κοινωνικής Θεωρίας στον Τομέα Ηθικής και Κοινωνιολογίας του Τμήματος Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

**Measuring Religiosity in Contemporary Greece.
Epistemological Prolegomena**

Abstract

This article presents a panorama of the current research data on the issue “Religiosity in Contemporary Greece”. Additionally to a critical presentation of a variety of statistical observations and analytical attempts it presents a series of epistemological criteria against common generalizations and possible fallacies or misuse of data in the frame of hermeneutical monism.